

Anna Weronika Brzezińska
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Poznań

Justyna Słomska
Muzeum Etnograficzne
im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej
Toruń

ODZIEŻ LUDOWA NA POGRANICZU POLSKO-SŁOWACKIM W ŚWIECIE BADAŃ ATLASOWYCH – WYBRANE ELEMENTY

Słowa kluczowe: odzież ludowa, strój ludowy, pogranicze polsko-słowackie, Polski Atlas Etnograficzny

Wstęp

Szeroko pojęta góralczyzna była częstym tematem podejmowanym w różnego rodzaju pracach badawczych, znajdowała się także w sferze zainteresowań etnografów. Naukowcy fascynowali się sposobami życia ludności górskiej zamieszkującej piękne, ale i niebezpieczne, czasem trudno dostępne tereny. Przedmiotem opisów i analiz naukowych były sposoby uprawy ziemi, hodowli zwierząt, budowania i zdobienia domów, sposoby obchodzenia świąt. Uwagę zwracała także odzież codzienna oraz stroje odświętne, z charakterystycznymi elementami jak kierpce, skórzane pasy nabijane ozdobnymi guzami oraz spodnie z sukna, zdobione motywami parzenic.

Tereny pogranicza polsko-słowacko-łemkowskiego to obszar leżący po obu stronach granicy państwowej pomiędzy Polską i Słowacją o długości 541 kilometrów. Są to tereny górskie, zamieszkałe przez ludność zaliczaną do kilkunastu mniejszych grup etnograficznych, z których każda wykształciła charakterystyczny typ stroju. Jednak do wyrobu poszczególnych elementów odzieży górale mieli do dyspozycji te same surowce – wełnę, skóry oraz lniane i konopne tkaniny.

Forma, krój, sposoby zdobnictwa i przeznaczenie poszczególnych części odzieży były często opisywane w ramach monografii regionalnych. Innym sposobem prezentowania wyników badań jest wyznaczanie zasięgów występowania zjawisk kulturowych na większych obszarach. Zebrane materiały prezentowane w formie map z zaznaczonymi obszarami występowania danego zjawiska, pozwalają na wnioskowanie o przyczynach występowania lub zaniku badanych zjawisk kulturowych.

Artykuł ma na celu zaprezentowanie zróżnicowania wybranych elementów odzieży ludowej na pograniczu polsko-słowacko-łemkowskim na podstawie materiałów *Polskiego atlasu etnograficznego* oraz *Etnografického atlasu Slovenska*. Na podstawie materiałów opublikowanych w atlasie słowackim (mapy uzupełnione o opisy i ryciny) oraz archiwalnych materiałów atlasu polskiego (tylko w części opublikowanych) przedstawione zostaną wzajemne wpływy i zapożyczenia widoczne w odzieży po obydwu stronach granicy Polski ze Słowacją.

Odzież ludowa na pograniczu polsko-słowacko-łemkowskim

Ze względu na specyfikę analizowanego materiału, który jest pewnym uogólnionym opisem i sposobem prezentowania materiału, podstawowym terminem używanym w dalszej części referatu będzie termin „odzież ludowa”. Określenie ubioru, odzieży i stroju mianem „ludowy” wskazuje na pochodzenie, związane nierozzerwalnie z warstwami chłopskimi społeczeństwa. Określenie ludowy w przypadku odzieży, wskazuje na jej pochodzenie, na jej twórców i użytkowników. Termin ten jednak nie jest do końca adekwatny, wszak niektóre stroje wykształciły się w warstwach mieszczańskich lub funkcjonowały na terenie miast (m. in. strój wilamowicki, żywiecki). W tym kontekście „ludowy” oznacza więc: powszechny, dostępny. Zagadnienie odzieży ludowej jest zjawiskiem niezwykle złożonym, a tym co sprawia badaczom największą trudność jest zawiła i niedostatecznie wypracowana terminologia. Za „odzież ludową” uznajemy więc zestaw podstawowych części ludzkiego odzienia, wraz z nakryciem głowy, okryciem kończyn i wszystkimi dodatkami (Hermanowicz-Nowak 1976: 379; Turnau 1999: 127). Termin ten zamiennie będzie stosowany z określeniem „ubiór”, który jest pojęciem węższym, podkreślającym jego specyfikę i przeznaczenie, np. ubiór codzienny, ubiór roboczy, ubiór letni lub zimowy. Funkcje jakie

pełnił ubiór codzienny to przede wszystkim funkcja praktyczna, z oczywistym podziałem na płeć, pozwalająca także określić wiek oraz pozycję społeczną (dzieci, panny i kawalerowie, mężatki i żonaci, starcy) (Kantor 1982: 83).

Obszary górskie i podgórskie rozwijały się i kształtowały w specyficznych warunkach, przede wszystkim geograficznych, ale także kulturowych i gospodarczo-społecznych. Kultura pasterska naszego południowego pogranicza łączy się z tzw. kolonizacją wołoską, datującą się na okres od XIV do XVII w. Kolonizacja wołoska to kolonizacja pasterzy, o wielokulturowej i różnorodnej pod względem językowo-etnicznym przynależności, napływającej głównie z terenów południowych Karpat, z Wołoszczyzny, wzbogaconej przez ruskie grupy etniczno-językowe (Pokropek 1988: 74). Do podstawowych czynników determinujących kształtowanie się odzieży ludowej na interesującym nas terenie pogranicza polsko-słowackiego należą przede wszystkim warunki klimatyczne. Wymuszały one na mieszkańcach tych terenów określony typ gospodarki, opartej zarówno na pasterstwie, jak i na rolnictwie. Funkcjonujące w trudnych górskich warunkach gospodarstwa wiejskie były samowystarczalne. Poszczególne surowce służące do wyrobu określonych części stroju wytwarzane były w gospodarstwach domowych. Dopiero z czasem, w II połowie XIX w. po uwłaszczeniu, zwiększył się udział produktów pochodzenia fabrycznego w strojach pogranicza. Rozliczne kontakty międzygrupowe na pograniczu polsko-słowackim, targi, jarmarki, wędrowniki pasterzy powodowały intensywną wymianę dóbr. Wędrownymi zajęciami pozarolniczymi typu usługowego zajmowali się m. in. szklarze z Orawy, Podhala i Łemkowszczyzny, druciarze ze słowackiej Orawy i Spiszu, maziarze z gorlickiej Łemkowszczyzny, na Bojkowszczyźnie warzono sól i rozwożono na rozległym terytorium, Orawiacy handlowali płótnem. Z południowej Słowacji na polską stronę przybywali specjaliści od kastrowania zwierząt. Specyfika pogranicza polsko-słowacko-łemkowskiej góralszczyzny powodowała wykształcenie się szeregu zawodów usługowych, a także transportowych, a niektóre importowane elementy wchodziły na trwałe do miejscowej kultury (Reinfuss 1972: 144–147). W toku wzajemnej wymiaru usług i dóbr, przenoszone były wzorce i mody, mające swoje odzwierciedlenie także w nazewnictwie poszczególnych części odzieży, np. kapelusze zwane podhalańskimi lub *orawiokami*, czy buty węgierskie.

Odzież ludowa z terenów polskiej góralszczyzny zaliczana jest przez badaczy do najbardziej archaicznych, co widoczne jest zwłaszcza w kroju i sposobie zdobnictwa. Poszczególne elementy odzieży wykonywane były głównie z płótna samodziałowego oraz owczej wełny pod postacią folowanego sukna, najczęściej w kolorach naturalnych (białym, siwym, brunatnym). Archaizm uwidacznia się także w samej sylwetce nadawanej przez strój, a w szczególności jego krój. Widoczne to jest w kroju *guni* góralskich, np. z terenu Podhala, oraz sukman płóciennych. Koszule były zazwyczaj kroju tzw. poncho podłużnego, szyte były z jednego płata materiału z otworem na głowę. W ubiorze kobiecym archaizm polega np. na noszeniu zapasek, przedniej i tylnej, zakładanych bezpośrednio na długą, spodnią koszulę, które pełniły rolę spódnicy. Koszule były również o prostym kroju tzw. bezprzyramkowym marszczonym, krótkie, zwane *oplec-*

kiem. Równie archaicznym elementem stroju kobiecego były *rańtuchy* – długie i szerokie białe lniane płachty, później muślinowe, zarzucane na głowę i ramiona (Hermanowicz-Nowak 1976: 400–401).

Podobne warunki życia i sposoby gospodarowania oraz przerabianie surowców panowały po słowackiej stronie pogranicza. W strojach górali słowackich również zachowały się archaiczne formy kroju i zdobnictwa, widoczne najbardziej w strojach pochodzących m. in. z regionów Čadcy i Žiliny. Elementami stroju męskiego były sukienne spodnie *nohavice* o wąskich nogawkach oraz noszone głównie latem płócienné *gaté*. Koszule były o kroju prostym, z luźno puszczone rękawami i oszewką wkoło szyi. Nakryciem głowy były czarne, filcowe kapelusze lub barankowe czapki, na nogach noszono kierpce (Bazielich 1997: 116). W kobiecym stroju zachowała się pełniąca rolę bielizny płócienna ciasnochá tzw. *rubáč* lub *podolok*. Na wierzch kobiety zakładały krótkie bluzeczki o kroju bezprzyramkowym marszczonym lub przyramkowym zwane *oplecko*. Rolę spódnicy pełniły dwie zapaski tzw. *fartuch*, *šorc*, *volňanka*, *zaponka* lub *zasťera*. Dopiero od przełomu wieków XIX i XX upowszechniły się spódnice marszczone w pasie, szyte z materiałów domowej roboty lub fabrycznych, zwane *sukňa*. Uzupełnieniem stroju były płócienné płachty narzucane na ramiona (Bazielich 1997: 120–121).

Odzież ludowa w *Etnografickým atlasie Slovenska*

Materiał zebrany i prezentowany w EAS pochodzi z 250 punktów badawczych, rozlokowanych na terenie całej Słowacji. Zagadnienia dotyczące wytwórstwa zaprezentowane zostały na siedmiu mapach (zob. Kovačevićová 1990: rozdział IV). Rozdział VIII EAS poświęcony został zagadnieniom ubioru i obuwia, z rozróżnieniem na części odzienia męskiego i kobiecego (w tym formy uczesania kobiecego), zawiera 35 kolorowych map, uzupełnionych także o opis i ryciny.

Ubiór męski (mapy 1–10): *Materiál na spodnie*, *Noszenie spodni sukiennych*, *Fasony spodni płóciennych*, *Noszenie spodni płóciennych*, *Fasony męskich koszul*, *Fasony i noszenie pasów* (opasek na biodra), *Pasy*, *Typy męskich ubiorów*, *Pierwotnie męski ubiór powszechne noszony w mieście a później na wsi*, *Tradycyjne męskie ubiory współcześnie*. Uzupełnieniem są ryciny, prezentujące kroje spodni sukiennych i płóciennych oraz formy koszul, męskich fartuchów i pasów (Kovačevićová 1990: 44–45). Uczesanie i ubiór kobiecy (mapy 11–21): *Uczesanie i nakrycie głowy zamężnych kobiet*, *Zanik czepków*, *Materiál na koszule*, *Fasony koszul*, *Fasony krótkiej koszuli*, *Fasony spódnic*, *Nazwy spódnic*, *Nazwy roboczych zapasek*, *Typy ubioru kobiecego*, *Pierwotnie ubiór kobiecy noszony w mieście, a później na wsi*, *Tradycyjny ubiór kobiecy współcześnie*. Uzupełnieniem są ryciny przedstawiające formy ludowego kobiecego uczesania i sposobów upinania włosów oraz formy i kroje spódnic, długich i krótkich koszul, spódnic oraz zapasek przedsobnych (Kovačevićová 1990:

46–47). Na kolejnych mapach przedstawiona została odzież wierzchnia (mapy 22–27): *Wełniana odzież wierzchnia*, *Nazwy wełnianej odzieży wierzchniej*; *Zanik odzienia wierzchniego z sukna*; *Kożuchy*; *Kobiece świąteczne okrycie wierzchnie*; *Męskie świąteczne okrycie wierzchnie* (Kovačevićová 1990: 48). Mapy o numerach 28–35 prezentują natomiast zagadnienia dotyczące obuwia roboczego oraz elementów odzieży: *Letnie kobiece obuwie robocze*, *Letnie męskie obuwie robocze*, *Zimowe kobiece obuwie robocze*, *Zimowe męskie obuwie robocze*, *Damskie buty powszechne noszone w mieście a później na wsi*, *Męskie buty powszechne noszone w mieście a później na wsi*, *Charakterystyczne elementy obuwia i odzieży noszone w rejonach górskich*, *Charakterystyczne elementy obuwia i odzieży noszone w rejonach nizinnych* (Kovačevićová 1990: 49).

Odzież ludowa w *Polskim Atlasie Etnograficznym*

Materiał zebrany i prezentowany w PAE pochodzi z 338 punktów badawczych, wytypowanych na podstawie wybranych kryteriów, rozlokowanych na terenie całej Polski. Materiał zbierany był na podstawie kwestionariuszy oraz ankiet, uzupełniany o informacje pochodzące z literatury oraz kwerend muzealnych. Zagadnienia dotyczące odzieży ludowej zbierane były w latach 1964–1969 na podstawie kwestionariusza nr 6 *Ludowa kultura materialna (Zagadnienia wybrane)* opracowanego przez Józefa Gajka (pytania nr 78–83). W późniejszych latach materiały uzupełniono poprzez ankiety (Z. Kłodnicki w 1970 r.) i kwerendy w niektórych muzeach oraz w pracowni kierowanej przez Romana Reinfussa. Zagadnienia dotyczące odzieży przedstawiono na mapach wchodzących w skład trzeciego zeszytu PAE (zob. Gajek 1968): *Zapaski naramienne w XIX i XX wieku* (mapa 185) oraz *Nazwy zapasek naramiennych* (mapa 186). W opublikowanym w 1981 r. zeszycie szóstym PAE ukazały się mapy: *Męskie nakrycia głowy: rogatywka w polskich ubiorach ludowych na przełomie XIX i XX w.* (mapa 349), *Nazwy rogatywek* (mapa 350) oraz *Składniki ubiorów ludowych: chamelki* (mapa 351), *kierpce, postoly i drewniaki* (mapa 352). Kolejne dziewięć map zostało przygotowanych do druku w 1988 r., jednak dotąd nie ukazały się. W Archiwum PAE w Cieszynie znajdują się pierwowrory tych map, dotyczą one sukman, pasów wełnianych, spodni, spódnic, fartuchów, kaftanów, staników, pstruch i męskich nakryć głowy (zob. wykaz źródeł). W Archiwum PAE znajdują się także materiały do tych map zgromadzone w kilkunastu teczkach. Do badań porównawczych na pograniczu polsko-słowackim, oprócz map, wykorzystane zostały również informacje uzyskane na podstawie wspomnianego kwestionariusza nr 6. Informacje dotyczące zagadnień odzieży znajdują się w dziewięciu kwestionariuszach wypełnionych w punktach badawczych stałej sieci PAE znajdujących się na pograniczu polsko-słowackim i w polskiej części Łemkowszczyzny.

Dodatkowym źródłem są zeszyty Atlasu Polskich Strojów Ludowych, które ukazują się od r. 1949. W swych założeniach zeszyty APSL stanowić miały

monograficzne opracowanie strojów ludowych, nie pomijając przy tym także opisów strojów codziennych i roboczych. Każdy z zeszytów posiada stały układ zagadnień tak, by zebrany materiał mógł służyć m. in. studiom porównawczym. Jednym z kryteriów było także zaprezentowanie zasięgu badanego stroju oraz ogólny jego opis, uwzględniający najbardziej charakterystyczne i typowe jego elementy (Gajek 1954: 798–799). Zeszyty dotyczące strojów góralskich prezentują stroje takich grup, jak: górale cieszyńscy, śląscy, orawscy, spiscy, szczawniczcy oraz strój Lachów limanowskich.

Punkty badawcze na pograniczu polsko-słowacko-łemkowskim

Na obszarze Karpat Północnych po obu stronach granicy polsko-słowackiej rozciągają się regiony etnohistoryczne, do której zaliczamy następujące grupy: górale śląscy, czadeccy, Orawianie (po obu stronach granicy), Podhalanie, Spiszacy (po obu stronach granicy) oraz górale pienińscy, szczawniczcy i sądecki. Tereny Beskidu Niskiego, przechodzące na wschodzie w Bieszczady, zamieszkiwane były przez górali ruskich: Łemków oraz Bojków. Po stronie słowackiej są to północne części regionów Szarysz i Zemplin.

Dla celów porównawczych wybrano 24 punkty badawcze sieci EAS¹ oraz 9 punktów badawczych stałej sieci PAE. Punkty badawcze sieci EAS: Raková (okr. Čadca), Oščadnica (okr. Čadca), Novot' (okr. Dol. Kubín), Oravská Polhora (okr. Dol. Kubín), Bobrov (okr. Dol. Kubín), Suchá Hora (okr. Dol. Kubín), Osturňa (okr. Str. Lubovňa), Haligovce (okr. Str. Lubovňa), Jezersko (okr. Str. Lubovňa), Hraničné (okr. Str. Lubovňa), Jarabina (okr. Str. Lubovňa), Plaveč (okr. Str. Lubovňa), Cigel'ka (okr. Bardejov), Zlaté (okr. Bardejov), Lenartov (okr. Bardejov), Becherov (okr. Bardejov), Smilno (okr. Bardejov), Havranec (okr. Svidník), Vápeník (okr. Svidník), Ladomirová (okr. Svidník), Čertižné (okr. Humenné), Veľká Poľana (okr. Humenné, do 1981), Dara (okr. Humenné, do 1986²), Ruský Potok (okr. Humenné).

Punkty badawcze stałej sieci PAE, leżące na pograniczu polsko-słowackim to 9 wsi, na terenie których prowadzono badania, i w których zachowały się informacje dotyczące odzieży ludowej: Istebna (pow. cieszyński), Lipnica Wielka (pow. nowotarski), Obidowa (pow. nowotarski), Dzianisz (pow. tatrzański), Brzegi (pow. tatrzański), Frycowa (pow. nowosądecki), Niebieszczany (pow. sanocki), Komańcza (pow. sanocki) i Wołkowyja (pow. leski)³.

¹ W atlasie słowackim sieć przebadanych wsi jest znacznie gęstsza.

² W 1981 r. rozpoczęto budowę zbiornika wody pitnej Starina, w górnym ujściu rzeki Mirochy. W związku z budową wysiedlono mieszkańców z 7 wiosek (Starina, Dara, Ostružnica, Smolník, Ruské, Veľká Poľana i Zvala), a teren ten uległ zalaniu.

³ Komańcza to wieś łemkowska, Wołkowyja – wieś bojkowska; pozostałe wsie są polskie.

Ogólna charakterystyka odzieży na pograniczu słowacko-polskim na podstawie *Etnografického atlasu Slovenska*

W rejonie Gór Czadeckich (3 punkty *EAS*) zarówno latem, jak i zimą mężczyźni nosili spodnie sukienne, najczęściej z grubego sukna domowej roboty. Z czasem upowszechniły się na tym terenie także spodnie sukienne szyte z sukna fabrycznego. Latem noszone były też spodnie płócienne *gacie*, noszone w dni robocze i świąteczne. Koszuła była kroju poncho podłużnego, z wolnymi rękawami, z haftowanym gorsem i ze stójką. Ubiór kobiecy składał się z *ciasnochy*, najczęściej konopnej lub płóciennej, lub *ciasnochy* połączonej z halką, z ukośnie biegnącym ramięczkiem. Koszuła była o kroju bezprzyramkowym, marszczona pod szyją. Spódnica *sukňa* była marszczona w pasie. Na to kobiety zakładały zapaskę, zwaną *zástéra*, *oponka* lub *fertuch*. Na głowie kobiety nosiły chamełkę, zwaną *chomlá*. Okryciem wierzchnim była kurtka, sięgająca do pasa, o prostym kroju zwaną *huňa*, a także krótkie kozuchy i kamizelki zwane *kožušek*. Zarówno latem, jak i zimą noszono kierzpce *kypce*, zarówno do stroju roboczego, jak i świątecznego. Zimą w Oščadnicy noszono sukienne kapcie, tzw. *kapce* lub *papuče*⁴.

Na terenie słowackiej Orawy (3 punkty *EAS*) mężczyźni nosili spodnie sukienne, z sukna domowego, zarówno w dni robocze, jak i świąteczne. Występowały dwa typy koszul: o kroju poncho podłużnego z rękawami ujętymi w mankiet, i o kroju bardziej skomplikowanym, z wszytymi trójkątami na całej, spodniej długości rękawa tzw. *košela mestského strihu*. Noszono także pasy z trzema spinkami. Elementem odzieży kobiecej była *ciasnoch*a noszona na całym obszarze, szyta z płótna lnianego lub długa koszula spodnia (Bobrov, Suchá Hora). Koszuła o kroju bezprzyramkowym, spódnica do pasa oraz zapaska tzw. *sukňa* lub *fartucha*. W miejscowości Novoť notowano także występowanie spódnicy połączonej z żywotkiem. Okolice Orawskiej Polhory i Novoť to także obszar użytkowania chamełki (zwanej tu *chomlá*). Jako okrycie wierzchnie służyła krótka kurtka *huňa* lub *kabanica*, o kimonowym kroju rękawów. Noszono także cuchę, zwaną *halena*. Na całym terenie okryciem zimowym były kozuchy oraz krótkie kamizelki, szyte z baranicy. Obuwie całorocznym dla kobiet i mężczyzn były kierzpce. Latem chodzono także boso, a zimą noszono sukienne *papuče* lub *baganče*.

⁴ W jednym z zeszytów *Atlasu Polskich Strojów Ludowych* znajduje się również opis stroju górali czadeckich. Według zamieszczonych tam informacji ich strój składał się z białych, sukiennych spodni, z bocznym szwem. Latem noszono płócienne *gacie*, zwężane na dole. Koszuła o kroju poncho podłużnego pozbawiona była mankietów i kołnierzyka. Noszono także czarne kapelusze, a zimą mycki kryte suknem. Uzupełnieniem tego stroju były pasy, a od święta także gunia. Kobiety nosiły *ciasnochę*, krótką koszulę zwaną *kabotkiem* oraz dwie zapaski: tylną tzw. *fortuch* z białego, faldowanego płótna oraz przednią, najczęściej czarna. Na głowie nosiły białą chustkę, związaną pod brodą. Na ramiona i głowę zarzucały płachty. Noszono kierzpce, a kobiety dodatkowo białe, wełniane *nogawiczki* (Malicki 1956: 9).

Strój męski Spiszaków słowackich (3 punkty *EAS*) składał się z sukiennych spodni, z sukna domowego, czasem też fabrycznego. Spodnie noszone były latem i zimą, w dni robocze i świąteczne. We wsi Plaveč noszono także spodnie wyrabiane z prążkowanego ukośnie materiału tzw. *kepra*, natomiast latem noszono płóciennie gacie. Koszule o kroju *pencho* podłużnego, z rękawami wolnymi lub ujętymi w mankiety. Pasy z trzema lub pięcioma spinkami (Haligovce). W skład stroju kobiecego wchodziła ciasnocha, najczęściej lniana lub długa, spodnia koszula. Koszula była bezprzyramkowa, spódnica do pasa zwana była *kittla*, do tego zapaska tzw. *fertucha* lub *šurc* (Jarabina). W miejscowościach Haligovce, Hraničné, Jarabina kobiety nosiły także żywotek. Rejon Spiszu to także obszar użytkowania chamełki. Okryciem wierzchnim była najczęściej *kabanica*, a także *huňa* lub sukmana. Uzupełnienie zimowej odzieży stanowiły kożuchy i kamizelki z baranicy. Powszechnym obuwiem były kierzpce, zimą noszono także sukienne obuwie tzw. *kapce*, *papuče* lub wysokie buty *čičmy*.

W rejonie Szarysza, zamieszkałym przez ludność zaliczaną do grupy Rusinów, spokrewnionych z polskimi Łemkami, mężczyźni nosili spodnie najczęściej z tkaniny wełnianej lub półwełnianej, tkanej w ukośnie prążki (zwanej *kepra*). W zachodniej części regionu noszono także spodnie sukienne, z sukna domowej roboty, a latem płóciennie gacie. Koszula była o kroju *poncho* podłużnego, z rękawami ujętymi w mankiety. Uzupełnieniem stroju były pasy skórzane z 2–5 spinkami. Na ubiór kobiety składała się lniana lub konopna ciasnocha lub długa koszula spodnia, a także koszula o kroju bezprzyramkowym, spódnica do pasa (*kittl*) oraz zapaska (*šurc*). Elementem uzupełniającym strój była chamełka. Okryciem wierzchnim była *čuha*, a także kożuchy i kożuszki w okresie zimowym. Obuwiem całorocznym były kierzpce, latem często chodzono na boso.

W północnej części regionu Zemplin (11 punktów *EAS*) mężczyźni nosili zimą spodnie z sukna domowego lub z *kepra*, latem najczęściej nosili płóciennie gacie. Koszula była o kroju *poncho* podłużnego z mankietami. Uzupełnieniem stroju był pas skórzany z trzema lub czterema spinkami (Veľká Pol'ana). Na strój kobiety składała się konopna ciasnocha, lub długa spodnia koszula, latem noszona jako ubiór roboczy. Koszula o kroju przyramkowym, spódnica do pasa, tzw. *kittl*, oraz zapaska zwana *chusta* lub *šurc*. Na całym obszarze północnego Zemplina występowała chamełka. Okryciem wierzchnim była *huňa*, zwana też *guba*. W powszechnym użyciu był także *kožuštek*, krótka barankowa, zdobiona kamizelka. Obuwiem całorocznym były kierzpce.

Ogólna charakterystyka odzieży na pograniczu polsko-słowackim na podstawie *Polskiego atlasu etnograficznego i Atlasu Polskich Strojów Ludowych*

Męski ubiór Wałachów mieszkających w Cieszyńskim składał się z obciśłych, sukiennych *portek*, z białego lub brązowego sukna, koszuli z wykładanym kołnierzem oraz dwurzędowej kamizelki w kolorze modrym lub brązowym.

Kobiety nosiły koszule o kroju bezprzyramkowym, z bufiastymi rękawami do łokcia i z kresą pod szyją. Spódnica była połączona z żywotkiem, do tego jedwabna zapaska (Malicki 1956: 6–8). Na głowie nosiły czepce z koronkowym naczółkiem oraz wiązały dwie chustki.

Mężczyźni z grupy górali śląskich (1 punkt *PAE*) nosili białe nogawice, *wałaszczoki*, *galoty* lub *galaty*, obcisłe, ze szwem biegnącym z tyłu. Latem noszono płócienne spodnie zwane *płóciennie gacie* lub *płótnioki*. Koszula o kroju poncho podłużnego szyta była z samodziału, miała szerokie rękawy, bez mankietów. Noszono także kamizelę z czarnego lub czerwonego sukna zwane *brudnikami* lub *brucelkami*. Zimą nosili *gunie* z czarnego lub brunatnego sukna (Istebna k. Cieszyna). Na głowie mężczyźni nosili czarne kapelusze, a zimą czapki futrzane oraz cylindryczne lub stożkowe baranice. Kobiety ubiór składał się z ciasnochy, krótkiej koszulki o kroju przyramkowym oraz dwóch zapasek. Na plecy narzucały czarne chustki, zwane: *kocki*, *modziniaszki* lub lnianą płachtę tzw. *lochtuszę* (Istebna). Powszechnie noszono kierpce, do których kobiety zakładały długie, marszczone, czerwone pończochy zwane *nogawiczkami*. Męż-

Ilustracja 1. Strój Górali Śląskich
(źródło: Malicki 1956: tablica I)

Ilustracja 2. Strój Górali Śląskich – družbowie
(źródło: Malicki 1956: tablica III)

czyżni do kierpców zakładali białe, sznurowane *nawłoki*, a zimą sukienne skarpety *kopyce*. Nosili także wysokie buty z cholewą (Malicki 1956).

Górale zamieszkujący teren Beskidu Żywieckiego (Żabnica) nosili spodnie sukienne z bocznym szwem i jednym rozpięciem, koszule o kroju przyramkowym z kołnierzem i mankietami, czarne kamizelki ze stojącym kołnierzem, szerokie *bacowskie* pasy oraz czarne filcowe kapelusze. Nosili także *gumie* z kołnierzem, a zimą także kozuchy z kołnierzem, obszyte barankiem. Elementem stroju kobiecego były ciasnocho i krótka koszula z kołnierzykiem o kroju bezprzyramkowym zwana *opleckiem*. Zanim rozpowszechniły się spódnice z samodziału, a potem z tkanin drukowanych i fabrycznych, w powszechnym użyciu były dwie zapaski: tylna i przednia. Dodatkowo kobiety nosiły *kabotki* oraz czepce z czerwonego płótna, formowane na chamełce. W stroju brak było elementów wełnianych. Zimą noszono płachty zarzucane na ramiona i na głowę. Powszechnie noszono kierpce, zimą także sukienne kapcie, a mężczyźni wysokie buty zwane *poloki* (Malicki 1956: 8–9).

Strój męski orawski (Lipnica Wielka) składał się z samodziałowych, zwężanych, dwuprzyporowych sukiennych spodni. Koszula o kroju przyramkowym

Ilustracja 3 Strój orawski (źródło: Starek 1966: tablica)

była długa, sięgała kolan i posiadała wykładany kołnierz oraz mankiety. Na koszule zakładano *pruncniki*, czyli kamizele bez rękawów, szyte z czarnego fabrycznego sukna. Uzupełnieniem stroju były długie pasy, zdobione mosiężnymi kłamrami oraz filcowe kapelusze z szerokim rondem, podwiniętymi brzegami i wysoką główką zwane *kłobukami*. Zimą zakładano czapki podbite futrem z granatowego, czarnego lub brązowego sukna z pomponem. Okryciem wierzchnim były gunie szyte z ciemnobrązowego sukna, o archaicznym kroju poncho poprzecznego. Późniejsze od guni były cuszki, szyte z brunatnego fabrycznego sukna. W skład ubioru kobiecego wchodziła koszula o kroju przyramkowym, szyta z gładkiego materiału, sięgająca do pasa oraz spódnice tzw. *suknie*, z niebarwionego swojskiego płótna. Później upowszechniły się farbowane tzw. *tloczeliny*, ciemnogrnatowe, drukowane w biały wzór oraz *turczeniny* z granatowego kretonu z białym wzorem i z innych fabrycznych materiałów. Zapaski zwane *zapaśnicami* szyto z cienkich, fabrycznych płócien. Na ramiona zarzucało *loktuse* lub fabryczne, kwieciste tybetowe chusty. Zimą zakładały *kacabajki*, czyli kurtki z sukna ze srebrnym guzikami, podbite flanelą. Mężczyźni nosili buty z cholewą, w harmonijkę. Na co dzień noszono kierpce z nawłokami (Starek 1966).

Ilustracja 4. Strój družbów z Jurgowa
(źródło: Starek 1956: tablica II [errata])

Na Podhalu (4 punkty *PAE*) mężczyźni nosili sukienne portki z białego sukna owczego z wyszytymi parzenicami (Obidowa), *kosulę*, gunię lub cuchę z ciemnego, folowanego sukna, zapinaną pod szyją lub rozpiętą. Białe cuchy nosili młodzi chłopcy (Obidowa). Na głowę zakładano czarne filcowe kapelusze, a zimą baranie czapki. Kobiety jako okrycie wierzchnie zakładały chustkę złożoną po przekątnej (Obidowa). Noszono także kierpce (Dzianisz, Murzasichle, Brzegi).

Strój męski na polskim Spiszu (Kacwin) składał się ze spodni sukienych z wąskimi nogawkami, jedno lub dwuprzyporowych, latem noszono płócienne samodziałowe portki. Koszula o kroju poncho podłużnego, bez mankietów sięgała do pasa, z czasem pojawiły się mankiety i stojka. Strój uzupełniała kamizelka, zielona tzw. *lejbiak* oraz pas z czterema lub pięcioma sprzączkami. Noszono także kapelusz z czarnego filcu, a zimą czapkę baranią, o niskiej główce, podbitej futrem. Zimą nosili *gunię* lub związaną paskiem, czarną lub białą o kroju poncho podłużnego. Kobiety nosiły koszulę bezprzyramkową, marszczoną, z samodziałowego płótna oraz spódnicę z fabrycznego materiału, drukowaną zwaną *falbanką* lub *suknią fabryczną*. Z czasem upowszechniły się

Ilustracja 5. Strój górali spiskich z Kacwina i Trybsza
(źródło: Starek 1956: tablica I [errata])

spódnice zszyte z gorsetem (Trybsz, Kacwin). Nakrycie głowy stanowiła chamełka z żelaznego lub mosiężnego drutu, czepce oraz rańtuch z samodziałowego płótna. Zimą kobiety nosiły sukmany z cienkiego sukna. Zarówno kobiety, jak i mężczyźni zimą nosili biało wyprawiane kozuchy baranie. Robocze kierpce robione ze świńskiej skóry zwane były *spyrcoki*. Zimą kobiety dodatkowo nosiły *kolczany*, płytkie pantofle z sukna robionego w domu, a do tego *onucki* okęcane sznurkiem z owczej wełny. Zarówno kobiety, jak i mężczyźni nosili od święta wysokie buty z cholewami (Starek 1954).

Męski strój górali szczawnickich składał się z *portek* szytych z samodziałowego sukna, z jednym rozcięciem z jednym przyporem. Nogawki spodni były luźne, rozcinane u dołu. Koszuła z samodziałowego płótna o kroju podłużnego poncho z *ćwikłami* pod pachami. Rękawy były marszczone, wszyte w mankiet. Na koszulę zakładano *lejbik* z sukna fabrycznego, w kolorze czarnym, niebieskim lub czerwonym. Do tego skórzane pasy oraz czarne, filcowe kapelusze. Odświętnie nakładano kurtkę, sukmanę, a zimą baranie czapki i kozuchy. Kierpce z zaokrąglonymi czubkami związywano rzemieniem w tzw. *kostkę*, później upowszechniły się kierpce z ostrym szpicem. Zimą zakładano *kapce*,

rodzaj krótkich cholew sukiennych szytych ze starego samodziałowego sukna. Noszone były także buty z cholewami, czarne, o kroju węgierskim. Kobiety nosiły koszule z samodziałowego płótna tkanego w prążki skośne, o kroju bezprzyramkowym, marszczonym. Spódnice były z płótna samodziałowego białego, później farbowano materiały na ciemnogrnatowo z drukowanym wzorem tzw. *tlocenice*. Noszono także *kanafaski* – z samodziałowego tkanego w biało-czerwone poprzeczne pasy. Dawne zapaski były z białego samodziałowego płótna, później granatowego ręcznie drukowanego. Odświętne z muślinu lub z samodziałowej lnianej tkaniny, tkanej z geometrycznym czerwonym ornamentem. Gorsety szyte były z sukna fabrycznego, czerwonego lub zielonego. Mężatki włosy upinały na *chomlicy*, krążku z drutu lub spletały w dwa warkocze, na to wkładały czepiec w formie czapki zachodzącej na uszy z zębem z przodu. Kobiety latem nosiły *kolcony*, sukienne płytkie papucie, przymocowane do nogi za pomocą sznurków. Kierpce zakładały na białą onuckę lub dzianą na drutach pończoszkę. Do stroju szczególnie uroczystego, buty z cholewami, w dolnej części układającej się w karby (Reinfuss 1949).

Strój męski Lachów limanowskich składał się z sukiennych, samodziałowych spodni zwanych: *guniaki*, *guniaki*, *sukniowi*. Latem noszono spodnie płóciennie tzw. *plócionki* lub *gacie*. Koszuła o kroju poncho podłużnego szyta była z lnianego samodziału. Na koszulę zakładano kamizelkę, z fabrycznego modrego lub granatowego sukna. Uzupełnieniem stroju były pas oraz kapelusz zwany: *góralskim*, *orawskim* lub *orawiokiem*. Jako okrycie wierzchnie noszono białe lub brązowe, sukienne *gunie*, *germany* lub *hazuki*. Kobiety nosiły koszule z samodziału, o kroju przyramkowym z kołnierzem i mankietami. Spódnice były początkowo szyte z samodziałów, potem z tkanin fabrycznych w kolorze granatowym, na to zakładano zapaskę, zwaną też *zapaśnicą* oraz gorset z *kaletkami*. Zimą noszono kozuchy. Powszechnie noszono kierpce, latem chodzono boso. Jako obuwie odświętne kobiety zakładały trzewiki zwane *polockami* (Wielek 1988).

W Bieszczadach (Komańcza i Wołkowyja) mężczyźni nosili białe, sukienne spodnie, które zanikły po II wojnie światowej. Latem noszono *nahuszki*, spodnie z lnu lub konopi, których nogawki sięgały do kostki i były przywiązane do nogi. Rozporek znajdował się z boku, były związane sznurkiem. Zanikły w 1947 r. (Wołkowyja). Na wierzch zakładali płaszcze do połowy uda zwane *czuchami* (Komańcza) lub krótsze od guni *sierpaki* (Wołkowyja). Uzupełnieniem stroju męskiego był także *lejbik*, czyli kamizelka, długa bez rękawów, szyta z czarnego sukna i obszyta białą i czerwoną włóczką. Była strojem codziennym Bojków i Polaków (Wołkowyja). Do 1945 r. noszono kierpce oraz nawłoki sznurowane sznurkiem z wełny farbowanej na czarno, które sięgały do kolan. Do 1947 r. noszono także kapelusze filcowe i czapki barankowe (Wołkowyja). Kobiety nosiły gorsety z ornamentyką roślinną i geometryczną, na które naszyte były paciorki. Na głowie noszono chamełkę z drutu (Komańcza) lub z kółka drewnianego, które dwoma sznurkami przywiązywano do włosów (Wołkowyja). Chamełki zachowały się do 1947 r. Na ramiona narzucały *pstruchy*, białe, lniane płachty lub pasiaste pledy z frędzlami kupowane w sklepach.

Wybrane elementy odzieży na pograniczu polsko-słowackim

Materiał zawarty w *EAS*, *PAE* oraz zeszytach APSL nie jest jednorodny. Informacje zawarte w atlasie słowackim są bardzo szczegółowe, na mapach zaznaczone są nie tylko zasięgi występowania poszczególnych elementów odzieży, ale także nazewnictwo, wytwórstwo, sposób użytkowania, przeznaczenia oraz ich zanik. Materiały dotyczące odzieży z polskiego atlasu są niekompletne i niepełne, zwłaszcza te dotyczące obszarów górskich. Kompletne mapy *PAE* dotyczą tylko kobiecego nakrycia głowy oraz obuwia.

Dla celów porównawczych wybrałyśmy kilka elementów odzieży w celu ich porównania oraz prześledzenia podobieństw i różnic na terenie całego pogranicza polsko-słowacko-łemkowskiego, w świetle dostępnych materiałów.

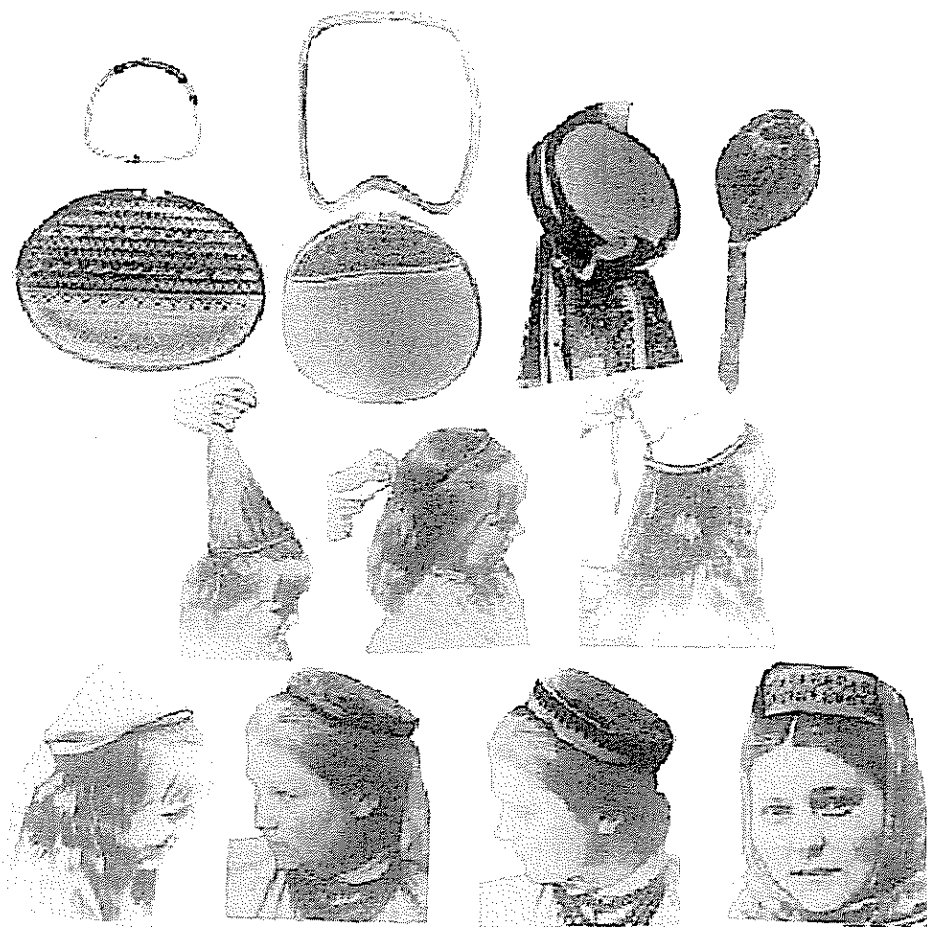
1. Elementy odzieży kobiecej: *chamelka*

Jednym z najbardziej archaicznych sposobów zdobienia kobiecej głowy była *chamelka*, noszona przez mężatki. Najczęściej była to obręcz wykonana z drewna lub mocno skręconego warka konopnego, płótna lub słomy (Hermanowicz-Nowak 1976: 391). Przez obręcz przeciągano włosy, następnie je upinano na *chamelce* formując czepiec wiązany z chusty. Taki sposób zdobienia kobiecej głowy rozpowszechniony był na terenie Polski południowo-wschodniej, jednak z powszechnego użycia wyszły *chamelki* już na początku XX w. Na mapie *PAE* (nr 351) występowanie *chamelki* (*kólko*) zaznaczono na terenie Spiszu, w formie drewnianego warka z trzciny lub nici konopnych obszytych płótnem. Na terenach łemkowskich i bojkowskich *chamelka* zwana była, podobnie jak na Spiszu, *kólko* lub *chamulka*⁵. W świetle map *EAS* *chamelka* występowała także jako element stroju u *góralek* czadeckich (Ošćadnica) i spiskich (Oravská Polhora, Novot'). Powszechne występowanie *chamelki*, pokrywające się z materiałami z *PAE*, było na słowackim Spiszu, aż do wschodniej granicy, gdzie zwana była *chomla*.

2. Elementy odzieży kobiecej: *ciasnocha* i *koszuła spodnia*

Jednym z bardziej archaicznych elementów odzieży ludowej, jest *ciasnocha*, która pełniła funkcję bielizny spodniej lub letniego okrycia roboczego. Szyta najczęściej była z tkanin samodziałowych, o bardzo prostym kroju, składająca się z kilku prostokątów, *ciasno* opinających sylwetkę. Niekiedy w górnej jej części doszywano cienkie ramiączko, biegnące ukośnie, które miało podtrzymywać *ciasnochę*. W świetle materiałów *PAE* i *EAS* ta część odzieży kobiecej była powszechnie noszona na terenie całego pogranicza polsko-słowackiego, ze szczególnym uwzględnieniem strojów z terenów Beskidu Śląskiego i *górali*

⁵ Inne nazwy to *chamylka*, *chemelka*, *chemylka*, *chomelka*, *chomewka*, *chomiczka*, *chomelko*, *chumelka*, *hymelka*, *chymla*, *chimla*

Ilustracja 6 Sposób zakładania i noszenia chamelki (źródło: Gajek (red.) 1981)

czadeckich. Na Spiszu, Orawie oraz we wschodniej części pogranicza noszona była także długa, płócienna lub konopna koszula spodnia. W okresie letnim pełniła funkcję odzieży roboczej.

3. Elementy odzieży kobiecej: koszula bezprzyramkowa i przyramkowa

Na terenie pogranicza polsko-słowackiego występowały dwa typy damskich koszul: o kroju bezprzyramkowym i przyramkowym. Szyte były najczęściej z samodziałowego, bielonego płótna, lnianego i cienkiego. W koszulach o kroju bezprzyramkowym rękawy stanowią całą szerokość materiału, ich dół zszyty był na *obszewkę*, posiadały one mankiety lub kryżkę/falbankę. Rękawy doszywane były do koszuli równolegle. Górna część rękawa marszczona była przez ściąg-

gnięcie przewleczonej nitki, w ten sam sposób marszczono przedni i tylni płat wokół szyi – a potem wszywany w obszewkę lub kołnierz. Pod szyją wiązano koszule na sznurki. Między rękawami, pod pachami wszywano tzw. *ćwikle*, czyli nieduży kawałek płótna o boku około 10 cm. Koszula sięgała do pasa. Na ramieniu i mankietach występowały drobne, haftowane wzory. Koszule takie występowały u cieszyńskich Wałachów, Spiszaków i górali szczawnickich. Po stronie słowackiej natomiast występowały one w u górali czadeckich, na Orawie, u Spiszaków słowackich (tzw. *kitla*) i w rejonie Szarysza. Koszule o kroju przyramkowym szyto także z samodziałowego płótna. Były krótkie, sięgały do pasa, a na tył i przód koszuli używano płatów płótna o szerokości materiału, składanego wpół, wzdłuż linii wątku. Pośrodku linii złożenia materiału wycinano otwór na głowę i rozporek na około 15 cm. Na ramiona naszywano *podlaty*. Boki koszul zszywano od dołu, nie doszywając od samej góry, rękawy również zszywano od dołu, nie doszywając u góry do końca. W niezszyte miejsca pomiędzy bokami i rękawami wszywano ćwikle. Rękawy przed wszyciem układano, marszczono i wszywano w listewkę z doszytym kołnierzem tzw. kryzką. Były ozdabiane haftem i koronką szydełkową. Koszule takie występowały na terenach zamieszkałych przez, górali śląskich (*kabotek*), żywieckich (*oplecek*), Orawiaków i Lachów limanowskich. Po stronie słowackiej koszule takie nosiły kobiety w północnej części regionu Zemplin.

4. Elementy odzieży kobiecej: spódnica

Według materiałów PAE i zeszytów APSL spódnice zszyte z żywotkiem nosiły jedynie kobiety ze wsi wałaskich k. Cieszyna. Z czasem także i na polskim Spiszu upowszechniły się spódnice zszyte z gorsetem (wsie Trybsz i Kacwin). W EAS w miejscowości Novot' oraz Oravská Polhora także notowano występowanie spódnicy połączonej z żywotkiem. Na pozostałym terenie przebadanym przez polski atlas kobiety nosiły spódnice do pasa, na Orawie tzw. *suknie*, z niebarwionego swojskiego płótna lub farbowane tzw. *tloczeliny*, ciemnogrnatowe, drukowane w biały wzór oraz *turczeniiny* z granatowego kretonu z białym wzorem i z innych fabrycznych materiałów. Górali szczawnickie nosiły samodziałowe spódnice tzw. *tlocenice* i *kanafaski* szyte z samodziałowego, tkanego w poprzeczne białe-czerwone pasy. U górali czadeckich kobiety nosiły dwie zapaski: tylną tzw. *fortuch* z białego, fałdowanego płótna oraz przednią, czarną. Według EAS w rejonie Gór Czadeckich występowała spódnica sukna, marszczona w pasie, u Spiszaków słowackich spódnica do pasa zwana była *kitla*.

5. Męskie okrycia głowy

Materiały dotyczące męskiego okrycia głowy pochodzą z pierworysów map znajdujących się w archiwum PAE. EAS zamieścił tylko ryciny dotyczące występowania i użytkowania czapek sukiennych. Powszechnym nakryciem głowy były czarne, filcowe kapelusze. Na terenie całego Podhala, Orawy i Spiszu stwierdzono występowanie kapeluszy z niską główką, półkolistą, z wąskim

rondem, opuszczonym, prostym lub podwiniętym (PAE, mapa 529). Zimą mężczyźni nosili czapki o niskiej półkolistej główce, pokrytej suknem z wywiniętymi klapami futrzanymi, niekiedy zaopatrzoną na szczycie główki we włóczykowy pompon. Noszono także czapki baranie w kształcie walca z czubem wcisniętym całkowicie do wewnątrz (PAE, mapa 531)⁶.

6. Elementy odzieży męskiej: koszula

Koszule szyte były najczęściej z samodziałowych płócien. Występowały dwa typy kroju: poncho podłużne, szyte z jednego płata materiału. Koszula taka składała się z trzech płatów materiału: zasadniczego, złożonego w połowie długości, w którym wycinano otwór na głowę i rozcięcie na piersiach, oraz z dwóch płatów z przeznaczeniem na rękawy. Rękawy najczęściej były szerokie, dopiero z czasem zaczęto je ujmować w mankiety. Drugim typem kroju był krój przyramkowy, gdzie przód i tył koszuli szyte były z oddzielnych płatów tkaniny, na ramionach wstawiano dodatkowe kawałki materiału. Koszula często posiadała kołnierzyk i mankiety.

Zasięgi płóciennych, najczęściej samodziałowych koszul męskich (o kroju poncho podłużnego lub przyramkowym) bez mankietów według materiałów PAE i APSL kształtowały się następująco. Koszule bez mankietów występowały u górali śląskich (poncho podłużne, samodział, szerokie rękawy), miejscami także na polskim Spiszu (poncho podłużne, bez mankietów sięgała do pasa). Według EAS koszule bez mankietów nosili górale czadeccy (krój poncho podłużnego, z wolnymi rękawami, z haftowanym gorsem i ze stójką), na Orawie (jeden z dwóch typów koszul – z wszytymi trójkątami na całej, spodniej długości rękawa tzw. *košela mestského strihu*), na Spiszu słowackim także występowały koszule bez mankietów. Koszule z mankietami występowały natomiast na Żywiecczyźnie (o kroju przyramkowym z kołnierzem), Orawie (koszula o kroju przyramkowym była długa, sięgała kolan, i posiadała wykładany kołnier), na Spiszu (o kroju poncho podłużnego, stójka), Górale szczawnickcy (samodziałowe płótno o kroju podłużnego poncho z ewiklami pod pachami, rękawy marszczone, wszyte w mankiety), Lachy limanowscy (poncho podłużne *plócienska lniana*). Na słowackiej Orawie (o kroju poncho podłużnego z rękawami ujętymi w mankiety) oraz na słowackim Spiszu (koszule o kroju poncho podłużnego), w rejonach Szarysz i Zemplin (krój poncho poprzecznego).

7. Elementy odzieży męskiej: spodnie

Spodnie płócienne z samodziału w kolorze białym, noszone na co dzień, głównie latem, występowały według materiałów PAE i APSL na terenach zamieszkałych przez Górąli Śląskich (*gacie, plótnioki*), Czadeckich, na Orawie,

⁶ W jednym punkcie badawczym PAE stwierdzono wyplatanie kapeluszy plecionych, występujących w tradycyjnym stroju ludowym, jednak brak informacji dotyczących ich formy (PAE, mapa 530).

noszone także były przez Lachów limanowskich (*plócionki, gacie*) i Spiszaków. Wg EAS płóciennie gacie szczególnie latem noszono w rejonie Gór Czadeckich, Zemplina, Szarysza i Orawy. Na całym terenie pogranicza polsko-słowackiego powszechne były spodnie sukienne. Spodnie przeznaczone do codziennego noszenia wykonywane były z sukna domowej roboty zwanego *wałaskim*, natomiast spodnie odświętne często wykonywane były z wysokogatunkowego sukna fabrycznego kupowanego na targach. Były one bardzo obcisłe, przylegające do ciała, ich krój był taki, iż nogawice zwężały się ku dołowi. W tym miejscu nogawice mogły zachodzić na stopę lub nie. U dołu po zewnętrznej stronie były rozcięte, dla łatwiejszego wciągania ich na stopę. Z przodu u góry spodnie mogły mieć dwa przypory, bądź jeden, oraz klapy je zakrywające. Dawne spodnie sukienne nie były zdobione, lub jedynie w niewielkim stopniu, z czasem zaczęto zdobić je rozbudowanymi motywami pętlicowymi. Występowały one na terenach zamieszkałych przez Lachów limanowskich (*guniaki, suknioki*), górali szczawnickich, spiskich, orawskich, żywieckich, wałaskich (tu mogły być w kolorze niebieskim). Według map EAS spodnie takie zarówno latem, jak i zimą nosili górale czadecy, podobnie na słowackiej Orawie i Spiszu, a także w zachodniej części regionu Szarysz. We wschodniej części słowackiego pogranicza noszone były także spodnie szyte z wełnianej lub półwełnianej prążkowanej tkaniny, o splocie ukośnym, zwanym *kepr*.

8. Okrycia wierzchnie

Najczęściej występującym męskim okryciem wierzchnim całorocznym, niekiedy noszonym tylko do stroju odświętnego była *gunia/huňa*. Szyta była z białego lub brunatnego sukna, o prostym kroju, często bez kołnierza i zapięcia. Występowała ona na całym terenie pogranicza polsko-słowackiego. Zimą noszono długie kożuchy, najczęściej ze skór baranich, wyprawianych na białe lub żółte, z kołnierzami barankowymi. Uzupełnieniem stroju były także krótkie kamizelki, ze skór baranich, tzw. *kožušek*, szczególnie rozpowszechnione na terenach leżących na wschód od Spiszu, zamieszkałych głównie przez ludność pochodzenia rusińskiego. Okryciem wierzchnim kobiecym, zaliczanym do archaicznych, były płachty płócienne lub wełniane, w kształcie dużego prostokąta składanego na pół – tzw. *pstruchy*, *rańtuchy* lub *łotusze*. Narzucane były na ramiona lub głowę, czasem służyły do owinięcia i przenoszenia dziecka.

9. Obuwie

Na terenie całej góralszczyzny pogranicza polsko-słowacko-łemkowskiego całorocznym obuwie były kierzce (*kierpce*), szyte z jednego płata skóry. Górale spiscy kierzce robocze wykonywali ze świńskiej skóry, tzw. *spyrčki*. Do kierzców zakładano *nawłoki*, sznurowane niekiedy wysoko rzemieniami lub wełnianymi, barwionymi sznurkami. Latem często chodzono boso, natomiast zimą zakładano sukienne pantofle, wykonywane z grubego, folowanego sukna,

Ilustracja 7. Kierpce (źródło: Gajek (red.) 1981)

głównie na terenach zamieszkałych przez górali śląskich, czadeckich, na Spiszu i Orawie. Na terenie Beskidu Śląskiego, całej Orawie i Spiszu zakładano też wysokie buty z cholewami, niekiedy marszczonymi z przodu, nazywanymi *węgierskimi* kupowanymi na targach m.in. w Liptovie.

Zakończenie

Materiały atlasu słowackiego są kompletne, polskiego fragmentaryczne, co w konsekwencji utrudnia ich porównanie i interpretację. W kwestionariuszu nr 6, na podstawie którego prowadzono badania dotyczące odzieży dla potrzeb PAE, pytań dotyczących interesujących nas zagadnień, jest niewiele, a uzyskane informacje są bardzo skromne i ogólne. Opracowano i wydano jedynie kilka map, pozostałe w formie pierworysów znajdują się w Archiwum PAE w Cieszynie. Wymagają one jeszcze uzupełnienia i dopracowania. Dodatkową trudnością jest fakt, iż jak dotąd nie powstały jeszcze Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego poruszające zagadnienie odzieży ludowej. Równie istotny przy wysnuwaniu wniosków jest fakt, iż nie opracowane zostały wszystkie planowane zeszyty Atlasu Polskich Strojów Ludowych, opracowania nie doczekał się między innymi strój górali podhalańskich, a także górali pienińskich oraz Bojków i Łemków. Trudności w porównywaniu materiałów atlasowych nastęrczał także fakt braku dostatecznej ilości informacji o wschodniej części polskiego pogranicza polsko-słowackiego, obejmującego tereny, z których wysiedlono nieomal całą ludność łemkowską i bojkowską, przyczyniając się przy tym do zerwania ciągłości kulturowej. Tym samym materiały atlasowe są szczuplejsze i nie oddają w pełni rzeczywistego obrazu stroju na tej części pogranicza.

Z tego to powodu wnioski są zawężone. Jednakże zestawione tu materiały pozwalają stwierdzić, iż pogranicze polsko-słowacko-łemkowskie w niezbyt odległej przeszłości stanowiło dosyć jednolity obszar kulturowy. W pełni po-

twierdzą to materiały atlasowe, gdyż poszczególne grupy ludności nosiły ten sam typ stroju. Po obu stronach pogranicza funkcjonowały bowiem identyczne w formie i kroju, a tylko częściowo różne w zdobnictwie rodzaje odzieży. Wynikało to zarówno z determinant klimatycznych, geograficznych, jak i kulturowych. Środowisko rozstrzygało w zakresie surowców, z których sporządzano ubiór. O podobieństwach jego form zdecydowały kontakty międzyludzkie. Był to obszar gdzie spotykali się pasterze i rolnicy, domokrażcy i handlarze. Przetrvanie do XX w. wielu archaicznych form ubioru było możliwe dzięki znacznej izolacji od obszarów nizinnych. Tę izolację przerwały procesy cywilizacyjne, które sprawiły, że obszar Karpat Północnych przestał być izolatem kulturowym.

Literatura

Źródła:

Mapy Polskiego Atlasu Etnograficznego zdeponowane w Archiwum PAE w Cieszynie (nieopublikowane):

- mapa 452: *Formy sukman męskich*, oprac. W. Sokół (zeszyt VII),
- mapa 453: *Typy pasów w ubiorze męskim*, oprac. W. Sokół (zeszyt VII),
- mapa 523: *Strój męski – spodnie*, oprac. A. Mączyńska (zeszyt IX),
- mapa 524: *Strój kobiecy – spódnice*, oprac. A. Mączyńska (zeszyt IX),
- mapa 525: *Strój kobiecy – fartuch*, oprac. A. Mączyńska (zeszyt IX),
- mapa 526: *Strój kobiecy – kaftan, stanik, pstrucha*, oprac. A. Mączyńska (zeszyt IX),
- mapa 527: *Czapki sukienne i dziane w tradycyjnym stroju ludowym*, oprac. A. Szymański (zeszyt IX),
- mapa 528: *Kaszkiety i maciejówki w tradycyjnym stroju ludowym*, oprac. A. Szymański (zeszyt IX),
- mapa 529: *Tradycyjne kapelusze filcowe*, oprac. A. Szymański (zeszyt IX),
- mapa 530: *Kapelusze plecione w tradycyjnym stroju ludowym*, oprac. A. Szymański (zeszyt IX),
- mapa 531: *Męskie okrycia głowy w tradycyjnym stroju ludowym (druga poł. XX i w XX wieku) – czapki futrzane i futrzano-sukienne*, oprac. A. Szymański (zeszyt IX).

Bibliografia

Bazielich B

- 1997 *Stroje ludowe narodów europejskich, cz. 2, Stroje ludowe Europy Środkowej i Wschodniej*, Acta Universitatis Wratislaviensis 1762, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski
- 2000 *Odzież i strój ludowy w Polsce*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
- 2006 *Strój cieszyński*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 3, z. 6, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

Bohdanowicz J

- 1994 *Polski atlas etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*, w: J. Bohdanowicz (red.), *Rolnictwo i hodowla*, t. 1, cz. 1, Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 7-49

Fryś-Pietraszkowa E

- 1988 *Strój*, w: E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kunczyńska-Iracksa, M. Pokropek (red.), *Sztuka ludowa w Polsce*, Warszawa, Wydawnictwo Arkady, s. 118-133

Gajek J

- 1954 *Metodyka monograficznego opracowywania strojów ludowych*, „Lud”, t. 41/1, s. 797-805

Gajek J (red.)

- 1968 *Polski atlas etnograficzny*, z. 3, Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- karta XCII mapa 185: *Zapaski naramienne w XIX i XX wieku*, oprac. H. Bojanowska, B. Sawicka i E. Szleszkowska,
 - karta XCIII mapa 186: *Nazwy zapasek naramiennych*, oprac. H. Bojanowska, B. Sawicka i E. Szleszkowska
- 1981 *Polski atlas etnograficzny*, z. 6, Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- karta CLXXXVIII mapa 349: *Rogatywka w polskich ubiorach ludowych na przełomie XIX i XX wieku*, oprac. O. Gajkowska,
 - karta CLXXXIX, mapa 350: *Nazwy rogatywek*, oprac. O. Gajkowska,
 - karta CXC, mapa 351: *Składniki ubiorów ludowych Chamelki*, oprac. A. J. Gerlach-Kłodnicka,
 - karta CXC, mapa 352: *Składniki ubiorów ludowych Kierpce, postoly i drewniaki*, oprac. A. J. Gerlach-Kłodnicka

Hermanowicz-Nowak K.

- 1976 *Odzież*, w: M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka (red.), *Etnografia Polski Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław: Ossolineum, Polska Akademia Nauk, s. 379-405

Kantor R

- 1982 *Ubiór – strój – kostium. Funkcje odzienia w tradycyjnej społeczności wiejskiej w XIX i w początkach XX wieku na obszarze Polski*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński

Karwicka T

- 1997 *Krawiectwo strojów ludowych*, w: B. Kopczyńska-Jaworska, M. Niewiadomska-Rudnicka (red.), *Piękno użyteczne czy piękno ginące*, Łódź: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 31-41

Kłodnicki Z

- 2001 *Polski atlas etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy*, „Lud”, t. 85, s. 239-275

Kovačevićová S (red.)

- 1990 *Etnografický atlas Slovenska*, Bratislava: Veda
- rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 1: *Materiál nohavic*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 2: *Nosenie sukenných nohavic*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 3: *Forma gati*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 4: *Nosenie gati*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 5: *Formy mužskej košeľe*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 6: *Formy a nosenie mužskej zástery*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 7: *Opasky*, oprac. M. Benža,
 - rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 8: *Typy mužského odevu*, oprac. M. Benža,

- rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 9: *Preníkanie mestského mužského odevu*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Odev a obuv*, mapa 10: *Tradičný mužský odev a súčasnosť*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 12: *Zánik čepca*, oprac. V. Nosálová,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 13: *Materiál rubáša a košeľe*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 14: *Formy rubáša a košeľe*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 15: *Formy rukávov*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 16: *Formy sukne*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 17: *Názvy sukne*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 18: *Názvy pracovnej zástery*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 19: *Typy ženského odevu*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 20: *Preníkanie mestského ženského odevu*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Ženský učes a odev*, mapa 21: *Tradičný ženský odev a súčasnosť*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 22: *Vlnený vrchný odev*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 23: *Názvy vlneného vrchného odevu*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 24: *Zánik síkenneho vrchného odevu*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 25: *Kožuchy*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 26: *Ženský vrchný odev v obradoch*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Vrchný odev*, mapa 27: *Mužský vrchný odev v obradoch*, oprac. M. Kaňová,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 28: *Letná pracovná ženská obuv*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 29: *Letná pracovná mužská obuv*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 30: *Zimná pracovná ženská obuv*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 31: *Zimná pracovná mužská obuv*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 34: *Charakteristické prvky odevu a obuvi horskej oblasti*, oprac. M. Benža,
- rozdział VIII *Obuv*, mapa 35: *Charakteristické prvky odevu a obuvi nížinnej oblasti*, oprac. M. Benža

L'udový odev na Spiši

- 1990 Košice: Vychodoslovenské vydavateľstvo
- Malicki L.
- 1956 *Strój górali śląskich*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 3, z. 4, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
- Moszyński K.
- 1939 *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, Kraków: Polska Akademia Umiejętności
- Reinfuss R.
- 1949 *Stroje górali szczawnickich*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 5, z. 18, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
- 1972 *Wpływ zawodów wędrownych na kształtowanie się kultury ludowej w Karpatach*, w: A. Kutrzeba-Pojnarowa, M. Żychowski M. (red.) *Studia z zakresu socjologii, etnografii*

- i historii ofiarowane Kazimierzowi Dobrowolskiemu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 143–152
- Starek E
 1954 *Strój spiski*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 5, z. 2, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
- 1966 *Strój orawski*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 5, z. 11, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze
- Turnau I
 1999 *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper
- Wielek J
 1988 *Strój Lachów limanowskich*, Atlas Polskich Strojów Ludowych, cz. 5, z. 13, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze

SUMMARY

Traditional peasantry's clothing from Polish-Slovakian borderland. Analysis based on the atlas research – selected elements

The Polish-Slovakian borderland is lying along frontier that is 541 km long. This mountain area is peopled by a population classified by researchers as consisting of several small ethnographic groups. Each of them developed a different kind of clothing, yet made of the same materials: wool, leather, hemp and linen. The primary aim of this article was to explain the diversity of selected elements of traditional peasantry's clothing from Polish-Slovakian borderland, based on information taken from *Polski atlas etnograficzny* [Polish Ethnographic Atlas] and *Etnografický atlas Slovenska* [Ethnographic Atlas of Slovakia]. Peasantry's clothing from the Highland Region (*góralsszczyzna*) is considered to be one of the most archaic ones, both in cutting and ornamentation. Information described in EAS has been collected from 250 research points located in Slovakia. Issues concerning production are presented on 7 maps, yet those concerning elements of men and women's clothing, outerwear, women's hairstyle and footwear – on 35 maps, provided with additional descriptions and prints. On the other hand, information presented in PEA has been collected from 338 research points, spread through the whole territory of Poland. Only 6 maps have been printed in the atlas, but there are still 9 waiting for their turn. Several elements of clothing have been chosen from both atlases in order to make a comparison: *chamelka*, *ciasnoch*, long inner shirt, woman's shirt and skirt, men's headgears, shirt and pants, as well as outerwear and shoes. The conclusions that can be drawn from the article are as follows. Undoubtedly, the area analyzed used to be one common territory of the Highland Region. It is fully confirmed by the facts from the atlases. People that represented different ethnographic groups wore the same kind of clothing: similar in cutting and form, though in ornamentation – not. The reason was that in the region described there were distinct climatic, geographic and cultural determinants, but common communication routes facilitated patterns' exchange.